

Gällstadskåseri från den ”gamla goda tiden”

Albert Josefsson, Röshult

De personer inom Gällstads församling, som kommit till medelåldern, och i ännu högre grad, de som uppnått en ålder av 70, 80 eller 90 år, har säkerligen inte undgått att lägga märke till den stora förändring, som försiggått på nästan alla livets områden. Jag tänker inte allenast på den snabba utvecklingen och mekaniseringen av industri, jordbruk och andra livsbetingelser, utan även på andra förhållanden samt sociala och kyrkliga förhållanden. Fäderneärvda seder och vanor och t.o.m. språk, matordning, kläderdräkt, nöjen och sällskapsliv har genomgått stora förändringar under de senaste åren.

Vad som man i slutet av 1800-talet ej ens kunde drömma om, har nu blivit verklighet och den yngre generationen, som inte vet om något annat nu för tiden, kan absolut inte fatta att något överhuvudtaget kunde existera under de förhållanden som förr var rådande.

De genomgripande förändringarna, som ägt rum, är naturligtvis inte unika för endast denna bygden, ty så torde det vara överallt i vårt land, men Gällstad har ingalunda kommit på ”etterkälken” i något avseende, utan det rationella genombrottet har i många fall gått fortare här, än på många andra trakter.

Bland de förändringar, som vår bygd genomgått de senaste 50 åren, kan exempelvis nämnas språket, vårt klingande allmogespråk, som är nära att försvinna, såväl dialektalt som i ordform och mer och mer ersättas av en blandning ”rikssvenska” och slang som ingalunda är bättre än det gamla allmogespråket., men det är modernare.

Själv tycker jag, att exempelvis ”däka” och ”piga” var en lika bra benämning på en ung flicka som ”böna”, ”tjej” eller ”spätta”, vilka benämningar flickorna väl synas acceptera.

Några gamla, numera nästan försvunna uttryck kunna vi här erinra oss. Många av dem är ej speciella för Gällstad, men man kan nästan säga för Kind.

En person, som kunde prata bra, sades var "läpalätter" och en som var "rapp" d.v.s. snabb att ge repliker, var "gogången". Gogången var även den som kunde hävda sig i olika situationer och var skicklig i varjehanda göromål eller fann utvägar när andra stod rådlösa.

En person som hade mycket att göra och knappt "vesste i vecken äne han sulle börja", sades ha det "försnart", eller som uttrycket ofta lydde "försnårt".

"Resalverater" sades en person vara, som visste om en hel del om saker och ting, men inte ville tala om vad han visste. "Kan va' så resalverater" hette det.

Resalvera var även ett uttryck för reserverad.

"Knöttebach" var ett ord, som man numera ytterst sällan får höra. Ordet kan lämpligast översättas med pojkstreck, som visserligen inte gjordes av direkt elakhet, utan mera på skämt. För inte så länge sedan var det en person, som berättade att han för många år sedan hade bleckslageridrängar, ett par äldre, samt några yngre "lärlingar". Dessa småpojkar gjorde alltid "knöttebach" och hade sina "fyr" med de äldre drängarna.

Ett annat ord, som torde vara mycket gammalt och även det ytterst sällsynt att man får höra är "magsa". Det var en 80-årig person, som använde uttrycket och på förfrågan vad det betydde svarade han att det är detsamma som "mäkta" eller "mäktig", t.ex. han är så rik så han "magsa" (mäkta) köpa vad som helst.

Uttrycket torde ha förekommit i hela västsverige sedan vikingatiden. Det förekommer bl.a. i en runsten i Bohuslän, rest över en "magsa man".

Det är emellertid mycket sällan man får höra detta ord.

En person som var stark och orädd sades varken vara "klöker" eller "skölven" d.v.s. klen eller orädd, nervös. Gjorde man ett arbete, som inte blev riktigt bra hette det att man fick ingen "modelidon" eller "vörne påt". Ett besvärligt och tillkrånglat arbete sades vara "ätt räktigt scheta" eller "schetaty".

"Scheta" och "schetaty" var även uttryck för något dumt, tråkigt eller dåligt, dåliga varor etc.

Under krigsåren var det en gumma som uttryckte sitt missnöje med ransoneringskorterna och sade att "dä ginge an mä allting bara än slöppe ifrå da schetne korta nôn gång."

Hade man någon speciell maskin e.d. för ett särskilt arbete, sades att detta var "enkôm" som gjort för detta arbete. Eller en särskild väg till en gård eller lägenhet, sades "enkôm" vara avsedd för denna gård.

En person som ingenting gjorde, sades vara "fånöttir" eller "geck å fåtia". En annan som arbeta mycket hårt sades vara en "klåvall".

Orden "krika" och "kulka" (tjockt L) var ett par ord som troligen var speciella för Gällstad och trakten däromkring. Åtminstone är det åtskilliga personer, boende ej så långt borta, som ej vetat vad dessa ord betyda. "Kirka" tro jag närmast kan översättas med läcka, t.ex. det kirkar och rinner i ett vattenrör d.v.s. röret är inte tätt utan läcker. Vad ordet "kulka" betyder kan man förstå om man exempelvis hör någon säga: "han kulkar å drecker mjölk som den varste kalv."

Att gå "löske" eller "tomme" betydde att man ej hade något att göra. Att "köra löske" var att köra utan lass, eller utan någon vagn. " Öppläst" betydde att man hade fullt lass.

En från annan ort inflyttad person fråga en gång vad som menas med " va lae da åt." Frågan hade en gång ställts till henne, när hon en gång varit å besök på ett ställe där en person var död och damen undra om uttrycket hade något speciellt sammanhang till dödsfallet. I detta fall tror jag att frågan " va laa da åt?" närmast kan översättas med " hur tog de det?" e.d. Frågan är emellertid inte speciell vid dylika tillfällen, utan används även vid andra tillfällen, eller om man vill efterfråga hur det var på något ställe, exempelvis: "va laa da åt i stan i da?" Frågan har då en mera allmän mening, vad de gjorde, vad de tala om o.s.v.

En hel mängd gamla uttryck användes ännu i vår kulturella tid. Så t.ex. får man ofta höra ordet "varagale" (tjockt L) d.v.s. ha något i reserv. "Schalur" som betyder avundsam, "jaftes" en förkortning av "i går kväll" eller "i går aftons". "Barscha" betyder en stor mängd, t.ex. en "barscha gröt" etc. (R-ljudet får ej höras som ett särskilt ljud, uttalet blir då felaktigt. Det måste läsas tillsammans med sche-eller tje-ljud. Landsmålsalfabetet har särskilt tecken för detta uttal, men kan här ej närmare redogöras för detta)

Nästan samma blir förhållandet med rl-ljudet i ordet "bärlhast", det är inte gjort i en "bärlhast" d.v.s. det är inte gjort så snart, utan tar lång tid.

"Schöbba" och "tåkka" betyder "flytta på dig".

"Schögga" och "schömma" veta måhända de flesta vad det betyder.

Gick det någon epidemisk sjukdom, exempelvis influensa e.d. kallade sdetta "farall". Var det kvavt och kvalmigt sades att det var "kôvet". "Kôvet" med en accent på första stavelsen kallades sjukdomen astma. "Tjövas" betydde "kvävas". "Kôlka" harkla sig eller renat av kräkas eller spy.

"Närvåna" betydde i närheten, "gå och schölsa" eller "stå å schölsa" betydde att man ingenting gjorde utan bara "gick utföre" eller "sto urföre". "Utföre" som betydde utför eller nedför, skiljdes från förutnämnda ord genom accenten eller tonfallet.

Ett ord som numera är nästan utplånat ur språket är "bôrn." Vad betydde då detta? Jo, det är ingenting märkvärdigare än stammen på ett träd. Ävenså kallades den oskrädda ytan på en timmerstock "bôrn." Som de flesta vet skrädde byggnadstimmer förr i tiden på endast två sidor, de båda andra sidorna endast barkades och denna sida kallades "bôrn."

I min barndom var jag ofta hos ett par gamla personer och hjälpte dem med varjehanda arbeten, bl.a. med vedhuggning. Vid ett tillfälle kom gumman ut för att hämta ved och hittade då ett par släta vedträn, som hon skulle spinga stickor av. Ett av dem tyckte hon skulle vara bäst att spinga på "agna" och ett annat på "flasken".

Förveten, som jag alltid varit när jag hört något ovanligt, frågade jag vad "agna" och "flasken" betydde. Jo, "flasken" det är när man spingar stickor tvärs över årsväxterna eller årsringarna, "agna" däremot är längs med årsringarna, alltså emellan dessa. Dessa stickor brinna saktare och stadigare och användes som lysestickor. Stickor spingade på "flasken" brinna fortare och voro alltså bättre att tända i spisen med.

Ett annat ord som de gamle ofta använde var "bo", vilket användes istället för behöve e.d. T.ex. "ja har inte bo å köpa nônting i da" eller "hon har inte bo å bju på kaffe" osv.

Var man aktsam, försiktig eller knepig, sades att man var "par." "Han är så par, så han aktar sek nôk" hette det.

De gamle använde ofta bokstaven r istället för v, t.ex. "rit" (skorrande r) när de sade vti, och "rita" i stället för vita. Exempelvis "ritagröt" (risgrynsgröt) o.s.v.

Ävenså uttalas stundom s som r, t.ex. "mark" = mask. "Markamjöl" blev det i "maskätna" möbler etc.

Ångra man något som man gjort, sades att man "anka på't". En person, som ändra sig hit och dit var "terådir". En frisk och kry person sades vara "hörker", en klen och dålig "va inte så frack" osv.

Benämningar på människor och djur i olika åldrar voro många. En halvvuxen gris kallades "harltonklinge", (r och l-ljudet uttalas nästan som ett ljud). En kalv, eller mindre ungnöt, benämndes "mävänning" och en stor och kraftig ko kallades "stånna". En stor och välfödd stut eller oxe kallades "fork" och en kraftig häst benämndes "klamp", (tjockt l och slutet a, som i hat).

En pojk kallades "bläjde" eller "päkabläjde" stundom "päka-sôrling". En flicka kallades ofta "slänga", "töaslänga" eller "däka" och en tjänsteflicka "piga", en benämning som än idag förekommer.

Många av de gamla uttrycken voro s.k. "månseord" d.v.s upplandade med det gamla knallespråket "månsing". Så var t.ex. fallet med "pirka" som betyder mössa., "glytt" som betydde pojk och många andra ord, som äro långtifrån utdöda. Ännu finns det många gamla, som tala om en "kôll" ägg (12 st) ett riktigt månseord för 12 st. Samma är förhållandet med exempelvis "kôrkader" som betyder något dumt, eller att någon person är dum. I denna betydelse är "kôrkader" ett månseord, men givetvis inte om man säger korkad flaska e.d.

I fråga om mat och livsförnödenheter har även en genomgripande förändring ägt rum. Naturligtvis har ingen av den nu levande generationen varit med om att äta bröd med bark eller koka gröt av "surfrö" och till "grötadopp" använda enbärdricka eller sirapsvatten istället för mjölk.

Sådant var emellertid vanligt för omkring ett sekel sedan. Men åtskilliga äldre personer finns det ännu som berättat, att i deras barndom var havrebröd, havremjölsgrot samt sill och potatis de stående rätterna.

Många kunna t.o.m tala om att det ofta inte ens vankades sill utan potatisen doppas i salt. Potatis och "krösamos" var också en delikat rätt.

Jag nämnde i det föregående att jag i min ungdom ofta hjälpte ett par gamla med diverse arbeten. Naturligtvis skulle jag då också ha mat., fattas bara att jag skulle gå hem "hongrier". En av de vanligaste rätterna som vankas var "pannestek". Ja, jag undrar om det finns någon av de här församlade husmödrarna som vet vad det var, eller hur det anrättades? Jo, när den gamla gumman stekte fläsk, hällde hon alltid undan det flott, som blev vid stekningen, i en skål eller "spilekåm" och detta användes sedan vid anrättandet an "pannestek".

Flottet smältes i en panna och i detta rördes sedan rågmjöl, kanske kornmjöl eller havremjöl, vilket fick koka och sjuda en stund, så det blev nästan som gröt eller omelettliknande massa. Så sattes den trebenta pannan på bordet och de båda gamla åt med kniv vid var sin brädd. Jag fick givetvis ett fat att ösa till mig på och såsom varande en främmande dagsverkare vankas det även en smula stekt fläsk, eljest åts "pannesteket" utan sovel, ty flottet som var däri skulle ersätta detta. "Pannstek" var inte alls osmakligt, utan gick ganska bra att äta.

En sorts "skeamat" som kallades "söpe" vankades ibland till middag. Detta kokades av hembryggat dricka och sirpa. En annan sorts soppa kallades "slura" eller "sluring" men istället för dricka togs vatten och sirap, samt lite korngryn, eller när det var riktigt fint risgryn. Jag har ända tills för ett par år saden, trott att "söpe" och "sluring" varit samma slags rätt, men så lär inte varit fallet. I "söpe" är det som nämns inga gryn, endast dricka och sirap. På grund av att det kokades av dricka, fick det ibland heta "ölsupe", (*tjockt l*) eller "örs-supe". Folklig benämning har även varit "barsörsblabba" (=barns-öls-blabba) emedan det i äldre tider var traditionell rätt vid "barns-öl" d.v.s. dopkalas, kyrkogångskalas etc.

Kaffe förekom ganska lite och ända tills i slutet av 1800-talet vankades bönkaffe endast om söndagarna, i vardagslag kornkaffe.

Om mat och matlagning i forna tider, skulle kunna skrivas ganska mycket. Ja, det finnes personer som skrivit digra böcker och t.o.m. gradualavhandlingar på matforskningens område. Undersökningen har då, givetvis, inte rört endast en liten socken, utan gällt ett större forskningsområde. Samma är förhållandet med klädedräkt, bostadsförhållande, sedvänjor m.m.

Våra gamla, jag menar nu, våra farföräldrar och morföräldrar som voro födda för omkring 100 år sedan, och ännu äldre, de hade också en annan tideräkning än vi. Naturligtvis räkna de med årstider, vår, sommar, höst och vinter, men ännu vanligare var att de tala om "räppar" och "trettingar".

Året indelades i fyra "räppar" med tretton veckor i vardera, därav namnet "trettingar". Första "räppen" eller "vårräppen" började den 14 april. Den kallades även "korn" – eller "såräppen" emedan årets viktigaste arbete, sådden, ägde rum under denna räpp. "Vårräppen" utgjordes av de förnämsta tidsmärkena. Knallarna, som voro borta på sina handelsresor borde komma hem före räppens början, "års-ven" skulle vara huggen före denna tid o.s.v.

Numera talar man om "semestern" som ett tidsmärke. Så var det inte förr. Nu talas om vad som händer och sker före, under och efter semestern, förr talas om vad som hände före eller efter den eller den räppen och dessutom hade man även andra tidsbestämmande faktorer, före och efter slåttern, före och efter skörden och naturligtvis de stora högtiderna jul, påsk, pingst och midsommar och även de otaliga mässorna, "Knutsmässa", "könnesmässa", "korsmässa", "valborgsmässa", "morsmässa", "larsmässa", "mekelsmässa", "helgamässa" för att nu nämna några av de mest bekanta. Även "flöttedag" den 24 april och 24 oktober voro ganska allmänna tidsskeden.

A. J.